

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ДА БИЛИМНИНГ ФАЛСАФИЙ МОҲИЯТИ

Асрор Мухамедов

Андижон давлат университети эркин изланувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7109686>

Аннотация: Ушбу тезисда Юсуф Хос Ҳожиб эпистемиологиясининг муҳим таркибий қисми бўлган билим категорияси ҳақида фикр юритилади. Билимнинг ижтимоий-фалсафий моҳиятига доир ёндашувлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: эпистемология, билим, жамият, доно олимлар, ЮНЕСКО, илм

Инсоният тарихининг барча босқичларида ҳам одамлар оламни англашга ҳаракат қилганлар. Борлиқнинг моҳиятини, уни ҳаракатланиш қонуниятларини ўрганишга уриниб келган. Мифологик, диний ва илмий дунёқарашнинг шаклланиш босқичи маълум бир хронологик кетма-кетликда амалга ошмагани, улар аксарият ҳолларда тарихийлик контекстида олиб қарайдиган бўлсак, устма-уст тушган ҳолда ривожланиб келаётганига гувоҳ бўламиз. Мисол учун, XXI аср бўлишига қарамасдан мифологик дунёқарашнинг айрим элементлари сақланиб қолмоқда. Шу билан бирга диний дунёқараш ҳам спиралсимон ривожланган ҳолда, гоҳ кучли, гоҳ эса нисбатан кучсиз шаклда оламни англашнинг усули сифатида ўзини намоён этмоқда. Фалсафий дунёқарашнинг таркибий қисми бўлган оламни англашга бўлган илмий ёндашув борасида ҳам жуда катта ўзгаришлар юз бериб, айрим ҳолларда мифологик ва диний дунёқараш соҳиблари замонавий илмий ютуқларни ўзларининг иррационал хулосаларини далиллашда фойдаланиб келмоқда. Бу жараёнларнинг барчаси Юсуф Хос Ҳожиб ижод қилган даврдан минг йил кейин юз бераётганини эътиборга олсак, алломанинг маърифатпарварлик ва билим феномени ҳақидаги қарашлари ўз даври учун ҳам нақадар долзарб ва инновацион хусусиятга эга бўлганини тушуниш мумкин бўлади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари номи ҳам асарнинг туб мазмунини кўрсатиб турибди. Асар номининг турлича таржималарига қарамасдан, келиб чиқадиган маъно умумий бўлиб, қутли билим, яъни бахт-саодатга эриштирувчи билим деган маъноларни англатади. Билим бахт-саодат, тинчлик ва фарвонликнинг калити экани асарда бот-бот такрорланади. Зеро, “Билимнинг жамият ҳаётидаги ролига нафақат прагматик нуқтаи назардан, балки экзистенциалистик томондан ҳам

қараш керак”¹. Инсон мавжудлиги ва ўзини намоён этишининг шакли сифатида билим уни ижтимоий идентификация қилиш воситасидир. Шу сабабли Юсуф Хос Ҳожиб фалсафий меросидаги билим феномени билан боғлиқ уникал қарашлар халқаро ташкилотларнинг эътиборидан тушмаяпти. ЮНЕСКО томонидан 2019 йил “Қутадғу билиг” – “Саодатга элтувчи билим” йили деб эълон қилингани ҳам юқоридаги фикрларимизнинг далилидир².

“Қутадғу билиг” асарининг марказий қаҳрамонларидан бири Ойтўлдидир. Ойтўлди ўзига яраша рамзий маънога эга адабий қаҳрамон. Унинг туркий исмидаги ой ва тўлди атамалари тағмаъносида билим олгани сари ойдайд тўлишиб бораётган, мукамалликка интилаётган шахс деган тушунчалар ётади. “Ойтўлди – демак у билим эгаллаш риёзатлари билан ҳилол – янги ой эдим, ойдайд тўлдим”³. Билимнинг инсонни мукамаллаштирувчи, барча камчиликларини тuzатувчи, ҳаётидаги қийинчиликлар ва машаққатларга маъно-мазмун бағишловчи омил эканини шоир Ойтўлдига мужассамлаштирган. Асар сюжетида Ойтўлди тилидан билимнинг қадр қиммати ва азизу мукаррамлиги хусусида, унинг фалсафий моҳияти ва ижтимоий вазифалари бўйича қатор фикрлар бериб борилади. “Асар қаҳрамонлари жонли шахслар – Элиг – Кунтуғди – адолатли, инсофли ҳукмдор, Ойтўлди – донишманд, тадбирли, тажрибали аллома, мураккаб характерли шахс, юрт, жамиятга фойдаси тегишини ўйлаб пойтахтга келади ва мусофирпарвар Кўсалиш ёрдамида Элигнинг Хос Ҳожиби Эрсиг билан танишиб, у туфайли Кунтуғди саройига кириб боради”⁴. Шу ўринда билимнинг прагматик моҳияти ҳақида Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзига хос ёндашуви сингдириб юборилган. Маълумки, тарихда билимдон инсонлар, илм эгаларининг ҳукмдорларга хизмат қилиши, уларга маслаҳатгўй бўлиши ҳақидаги қизиқарли қарашлар бор. Масалан, Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг № 1251 интернет-ОАВ гувоҳномаси асосида фаолият кўрсатадиган islamonline.uz нашрида Ашраф Али Таҳонавийнинг “Ҳақиқий уламолар ким” ким деб номланган мақорласидан парча

¹ Бакланов И.С., Бакланова О.А., Авдеев Е.А. Знание в современных социальных процессах: прагматический и экзистенциальный аспект // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3.

URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=13341> (Мурожаат этилган сана: 06.08.2022).

² <https://uza.uz/uz/posts/turkiy-khal-larning-bobokalon-shoiri-va-mutafakkiri-03-10-2019> - Туркий халқларнинг бобокалон шоири ва мутафаккири

³ Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 й. – Б. 14.

⁴ Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадиий тили.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 266.

келтирсак: “Бешинчи аломат: Олим султонлар ва ҳокимлардан узоқ бўлсин.

Охират уламоларининг бешинчи аломати заруратсиз ўринларда султонлар ва ҳокимлардан узоқ бўлсинлар. Уларнинг ҳузурига ҳаргиз бормасинлар. Балки ҳокимларнинг ўзлари олим ҳузурига келсинлар. Улар билан кам мулоқот қилсинлар. Чунки улар билан кўп мулоқотда бўлиш, уларга ҳушомад ва розилиklarини топиш мақсадида такаллуф кўрсатишдан ҳоли бўлмайди. Султон ва ҳокимлар кўпинча золим ва ножоиз ишларга берилган бўладилар. Уларни бундай ишларини инкор қилиш, зулмдан қайтариш ва ножоиз ишларига танбеҳ бермоқ лозим. Уларга сукут қилиш динда таназулга юз тутишдир. Уларнинг хурсандчилиги учун мақтаб, таъриф тавсиф қилиш очиқ ёлғончиликдир. Агар олим мол-дунё умидида уларга майл кўрсатса ва тамаъ қилса, бу ножоиз ишдир. Ҳар қандай ҳолда ҳам уларга аралашин муфсид ишларнинг калитидир.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: “Кимнинг яшаши ўрмонда бўлса, у қаттиқ табиатли бўлиб қолади, тараққиётдан орқада қолиб кетади ва (ҳамма нарсадан) ғофил бўлиб қолади. Ким подшоҳнинг олдига кўп кириб-чиқаверса, у фитнага дучор бўлади”.

Ҳузайфатул Ямоний раҳматуллоҳи алайҳ: “Ўзингизни ўзингиз фитналар ўрнига қўйишдан сақланинг!” дедилар. Бир киши сўради: “Фитналар ўрни қаер?” Ул зот: “Амирларнинг дарвозаларидир. Кимки уларнинг ҳузурига бораверса, уларнинг нотўғри ишларини ҳам тасдиқлайдиган, уларни йўқ сифатлар билан мақтайдиган бўлиб қолади”, дедилар.

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: “Олимларнинг ёмони ҳокимлар ҳузурига борадиганидир. Ҳокимларнинг яхшиси эса олимларнинг ҳузурларига келадиганидир”⁵.

Илм аҳли олдида турган катта масъулиятлардан умр бўйича машаққат билан тўплаган билимларининг қадрига етиш, уни вақтинчалик шон-шуҳрат ва бойлик йўлида қурбон қилмасликдир. Ҳукмдорларга изҳор этилган чиройли сўзлар ва лаганбардорликлар вақтинчадир. Ҳукмдорнинг марҳамати олимнинг илмига илм қўшмайди ва ўрганганларини зиёда қилмайди. Шу билан биргаликда бошқа муҳим масала ҳам эътиборда четда қолмаслик керак. Юсуф Хос Ҳожиб билимли, маърифатли инсоннинг давлат ва жамият олдидаги масъулиятига анча кенгроқ қарайди. Шу сабабли бўлсак керак, Ойтўлди пойтахтга, подшоҳ саройига хизмат учун

⁵ <https://islmonline.uz/index.php/islom/item/295-haqiqiy-ulamolar-kim> - Ашраф Али Таҳонавий раҳимаҳуллоҳнинг “Охират уламоларининг аломатлари” китобидан Тошкент шаҳар “Ҳазрати Алий” жоме масжиди имоми ноиби Камолдин Равшан ўғлининг таржимаси. Мурожаат этилган сана: 06.05.2022 й

келади. Ҳақиқий олим сифатида Ойтўлди подшоҳ – Кунтуғди билан силлиққина тил топишиб кета олмайди. Улар ўртасида қарама-қаршилиқлар ҳам бўлиб ўтади⁶.

Юсуф Хос Ҳожиб қарашларининг энг муҳим жиҳати унинг билимга нисбатан прагматик ёндашувидир. Яъни билимли инсон ўз ўрганганларини инсоният фаровонлиги йўлида хизмат қилдириши керак, деган фикрга қатъий ишонади.

Бекга маслаҳатгўй бўлсанг ёнма-ён,
Ҳалол йўл кўрсатгин янглишгани он⁷.

Алломанинг фикрича, билим ҳукмдорнинг ҳошиш-истагидан муҳим ва юқоридир. Гарчи ҳокимиятнинг илоҳийлиги ҳақидаги қарашларга монанд фикрласа-да, Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдорнинг билимдон маслаҳатгўйнинг йўл-йўриқларига муҳтож эканини уқтириб ўтади. Чунки билимсизликнинг ўрнини на ҳокимият, на бойлик тўлдира олади. Билимгина инсонни ҳаётдаги барча қийинчилик ва муаммолардан халос этишга ёрдам бериши мумкин. Билимсиз инсон ўзига ва оиласига, атрофдагиларга зарар етказса, билимсиз ҳукмдор бутун жамиятнинг кулфатидир. Шу нуқтаи назардан алломанинг билимнинг детерминатлиги ҳақидаги концепцияси, унинг ҳукмдорлар учун панд-насихат тарзида ёзилган асарида марказий мавзулардан бирига айланган.

Зиёда маслаҳат билан билим бот,
Билим, кенгаш билан забардаст ҳар зот⁸.

Инсон томонидан эгалланган билимларнинг ҳаётга татбиқ этилиши – моддийлашуви сарой муҳитида маслаҳатлар орқали намоён бўлади. Билим инсонни бир поғона юқорига кўтарса, доно кишининг маслаҳати уни яна бир поғонага кўтарадиган омиллардандир. Шу билан бирга алолома: “Асар ғоясида ниҳоятда нозиклик билан қарғиш ёмон, қарғиш олишдан қочиш, ундан узоқ бўлиш таъкидланмоқда. Яна бошқа томондан олиб қаралса, давлат амалдори, ҳукмдор халқ олдидаги ўз бурчини бажармаса, қилиниши керак бўлган яхши ишларни қилмаса халқ томонидан баддуо қилинишига ишора қилинган”⁹.

⁶ Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадий тили.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 266.

⁷ Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев табдили. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 й. – Б. 266.

⁸ Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев табдили. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 й. – Б. 566.

⁹ М.Арипов. “Қутадғу билиг”даги лингвомаданий бирликлар. Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадий тили.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 127.

Бу орқали илм аҳли томонидан баён қилинган фикрлар аксарият ҳолларда маълум бир қонуниятларга бўйсуниб айтилган, хулосалар эса мантиқий жиҳатдан асосланганига эътибор қаратилади.¹⁰

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Юсуф Хос Ҳожиб давлат ва жамият тараққиёти бошқарувида олимнинг ўрни етакчи мақомда эканини, ҳукмдорни адолатга, маърифатга ва диёнатга чорлаб турадиган зотлар ичида билимли, маърифатли кишилар бўлиши кераклигини уқтиргани, шу сабабли асарда Ойтўлдиннинг узоқ сафардан саройга келиб вазир, маслаҳатчи бўлишини қайд этиб ўтганини кўришимиз мумкин. Демак билимли инсон жамият тараққиётига масъулдир ва бу йўлда ҳукмдорлар билан ҳаммаслак бўлиши зарур.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бакланов И.С., Бакланова О.А., Авдеев Е.А. Знание в современных социальных процессах: прагматический и экзистенциальный аспект // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=13341> (Мурожаат этилган сана: 06.08.2022).
2. <https://uza.uz/uz/posts/turkiy-khal-larning-bobokalon-shoiri-va-mutafakkiri-03-10-2019> - Туркий халқларнинг бобокалон шоири ва мутафаккири
3. Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев табдили. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 й. – Б. 14.
4. Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадий тили.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 266.
5. <https://islamonline.uz/index.php/islom/item/295-haqiqiy-ulamolar-kim> - Ашраф Али Таҳонавий раҳимахуллоҳнинг “Охират уламоларининг аломатлари” китобидан Тошкент шаҳар “Ҳазрати Алий” жоме масжиди имоми ноиби Камолиддин Равшан ўғлининг таржимаси. Мурожаат этилган сана: 06.05.2022 й
6. Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадий тили.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 266.

¹⁰ Мухамедов Асрор (2022). ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ ИЖТИМОИЙ СТРАТИФИКАЦИЯ КОНЦЕПЦИЯСИ. Та’лим фидойилари, 13-09 , 28-32.

7. Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев табдили. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 й. – Б. 266.
8. Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев табдили. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 й. – Б. 566.
9. М.Арипов. “Қутадғу билиг”даги лингвомаданий бирликлар. Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадиий тили.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 127.
10. Муҳамедов Асрор (2022). ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ ИЖТИМОЙ СТРАТИФИКАЦИЯ КОНЦЕПЦИЯСИ. Ta'lim fidoyilari, 13-09, 28-32.